

Z druhé strany: K dialogu v textech Josteina Gaardera

Autor: Zuzana Svobodová

Abstract

From the other side: On dialogue in texts by Jostein Gaarder. – By analysing the phenomenon of dialogue in the works of the Norwegian writer Jostein Gaarder the paper shows the essence of the dialogical situation of man in the world. Admittedly, people find themselves in such dialogical situation already. However, by virtue of their freedom, they are capable of going beyond the existing feeling of security, and – through fundamental dialogue with a person coming from the other side, one, that is different, whose situation is different – finding a new dimension of human life, find life in truth, life of the uncovered (ALÉTHEIA), in which freedom and responsibility of the dialogical being can be realised in a unique way.

Keywords: dialogue, freedom, responsibility, human being, life in truth, Jostein Gaarder, Jan Patočka, otherness

Klíčová slova: dialog, svoboda, odpovědnost, lidské bytí, život v pravdě, Jostein Gaarder, Jan Patočka, jinakost

Úvodem

Norský spisovatel Jostein Gaarder je pro mé současné studenty jedním z neznámějších žijících autorů krásné literatury, která explicitně obsahuje filosofické otázky. Studenti znají většinou jeho *Sofiin svět*, pokud jde o studenty věnující se oblastem blízkým teologickým oborům, tak někteří četli *Kouzelný kalendář*, zvláště mají-li děti, potom znají například knihu *Anton a Jonatán, Jako v zrcadle, jen v hádance* nebo *Anna*. I moje děti vyrůstaly na Gaarderových knihách. Předčítání z jeho knih pro děti a mládež vedlo mé děti k otázkám, pro mě často překvapivým, a to zůstává nejen stále mou radostí z takto společně stráveného času, ale i podnětem k přemýšlení nad vlivem kvalitního literárního díla.

Přiznávám, že jsem neodolala žádné z jeho knih dostupných v češtině, ostatně překladatelka Jaroslava Vrbová, která překládá Gaarderovy knihy do skutečně krásné češtiny, má na Gaarderově úspěchu v naší zemi značný podíl. Vždyť také v roce 1997 získala za svou překladatelskou práci ocenění Zlatá stuha. Těšení se dětí na čtení z knížky je dnes asi v mnohých rodinách čím dál vzácnější. Proto si kladu otázku, jak se Gaarderovi daří otevřít srdce a myšlení současného člověka, který je denně vystaven situaci verbalizace, kdy dochází k předávání i k přejímání vyprázdňených slov („vylínalá spleť slov“),¹ tedy slov bez prožitku, bez ohlasu, bez rozumění, kdy jsou často slova, pojmy, hodnoty devalvovány, a tím je i falšován smysl. Jan Patočka promýšlel, jak je úkolem výchovy péče o duši, kultura, jíž se společnost jako organismus vždy nově formuje² – tedy nabývá soupatřičností generací

¹ PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*. Praha: OIKOYMENH, 1996, s. 381.

² Srov. *ibid.*, s. 411 a 418.

určitého tvaru. Právě skrze výchovu, která je péčí o to, co životu dává smysl, kvůli čemu se žije, co je náplní života.

V díle Josteina Gaardera lze jistě vystopovat několik opakujících se témat: smrt, ztráta, hledání, touha, zvědavost či opravdové zaujetí, štěstí, přátelství, lidské vztahy. Ale ze všech klíčových témat, která lze zachytit u tohoto autora, chci zde promýšlet jedno jediné: motiv nacházející se v Gaarderových knihách zcela nápadně – jde o rozhovor, dialog s druhým, který zde není fyzicky přítomen, nebo je přítomen neobvyklým způsobem.

Roz-hovor neboli dia-log

Jako médium pro bytostný, skutečnost proměňující dialog slouží v Gaarderových knihách třeba dopis, krátký příběh nebo knížka (v dílech *Vita brevis*, *Dívka s pomeranči*, *Hrad v Pyrenejích*, *Anna*, *Kouzelný kalendář*, *Tajemství karet*, *Tak akorát* a samozřejmě v nejznámějším jeho díle – *Sofiin svět*), loutka nebo plyšák (v knihách *Loutkář*, *Anton a Jonatán*), anděl (*Jako v zrcadle, jen v hádance*), zápisky v deníku či zápisníku (v díle *Principálova dcera*, částečně v knize *Jako v zrcadle, jen v hádance*), snová vize (*Anna*, *Hrad v Pyrenejích*).

Přesto, nebo spíše právě proto, že dialog má jakéhosi prostředníka, médium, jedná se o hluboký, otevřený, bezbariérový dialog, který zprostředkovalo právě médium (text, loutka, anděl, sen) – které je opakem bariéry, čímž dochází k unikátnímu způsobu poznání: „Pokud jsi dočetl až sem, víš o mém životě poměrně dost. Víš, kdo jsem. (...) Svým způsobem mě znáš lépe než mnoho jiných (...) Nekomunikoval jsem vždycky s lidmi tak otevřeně, jako jsem se ti otevřel v tomhle dopise.“³

Gaarder ve svých knihách, tolik zdůrazňujících sílu dialogu, často využívá svých znalostí etymologických, religionistických, z dějin myšlení nebo z dějin křesťanství. Činí tak v knihách pro děti i v knihách pro dospělé. Rozhovor, dialog je jistě nejzákladnější metodou všech dnes takzvaných „pomáhajících profesí“, ale u tohoto autora nejde jen o dialog mezi v zásadě rovnocennými partnery. Zde jde často o dialog mezi těmi, kteří jsou podstatně jiní nebo jinde či jindy, ale přece, právě skrze dialog, spolu. Druhý je zde skutečně vstupující do dialogu z druhé strany, odjinud, partneři dialogu nejdou vedle sebe, zde jsou významně jiní, což také v důsledku způsobuje, že ne vždy je vše účastníky v dialogu vzájemně pochopeno. Někdy je zachycen stav, kdy druhý jen poslouchá, ale neodpovídá, přičemž tázající naléhavě touží po odpovědi, kterou není snadné dostat, což je bolestné.

Jedná se o zachycení lidské potřeby dialogu; takové potřeby, jejíž naplnění činí život vpravdě lidským, a naopak, její nenaplnění přináší bolest, zoufalství, smutek. V knize *Dívka s pomeranči*, se s takovou otevřenou otázkou bez odpovědi setkáváme při rozhovoru otce se čtyřletým synem uprostřed noci, v knize *Loutkář* při scénách, kdy musí být loutka stažena z ruky, také anděl několikrát neodpoví malé Cilce v díle *Jako v zrcadle, jen v hádance*. Gaarder zde odkazuje ke zkušenosti, kdy za řečí, slovy, přichází něco mocnějšího, co slova přesahuje. Zároveň se v těchto situacích ukazuje bytostná dialogičnost člověka. Lidská bytost žije skrze dialog, bez „ohlasu“ či „odezvy“⁴ není život lidským, bez možnosti odezvy by nebylo žádného pohybu výchovy, život by byl jenom přežíváním.

³ GAARDER, Jostein. *Dívka s pomeranči*. Praha: Albatros, 2019, s. 125.

⁴ Srov. PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*, s. 380n.

Gaarderovi hrdinové promlouvají někdy podobně jako hrdinové divadelních her Gabriela Marcela,⁵ to když například v *Loutkáři* hlavní hrdina pronáší slova: „...mezi těmi, kdo žijí, a těmi, kdo už to mají za sebou, není příliš ostrá hranice. (...) Podstatná hranice nejde mezi živými a mrtvými. Mezi lidmi je jiná, důležitější hranice. Většina živých nebo mrtvých má přece jen jeden druhého...“⁶ Je jen příznačné, že jednou z otázek, které se v Gaarderových knihách opakují, je otázka po tom, co je to paměť.⁷ V knize *Principálova dcera* dokonce hlavní hrdina, přestože umí přesně rozlišit skutečnost a fantazii, neumí zcela rozlišit, zda to, co si pamatuje, je zapamatovaná skutečnost, nebo zapamatovaná fantazie.⁸

Vědecky nerozporovaný svět

V *Dívce s pomeranči* čteme: „Co je ta pohádka, v níž žijeme a kterou každý z nás smí prožívat jen kratičkou chvíli?“⁹ Nebo: „...představ si tenhle svět ještě před tím moderním zmatkem kolem přírodních zákonů, teorie vývoje, atomů, molekul DNA, biochemie a nervových buněk – a ještě předtím, než se tahle zeměkoule začala otáčet, než byla odsouzena k tomu být ‚planetou‘ ve vesmíru a než bylo vznosné lidské tělo vědecky rozporcováno na srdce, plíce, ledviny, játra, mozek, oběhový systém, svaly, žaludek a střeva. Mluvím o době, kdy člověk byl člověk, tedy úplný a hrdý člověk, o nic víc a o nic méně. Tehdy byl svět jedna zářivá pohádka. (...) Dívej se na svět, (...) prohlížej si ho, dokud ses ještě nenabifloval příliš mnoho pouček z fyziky a z chemie.“¹⁰ Připomíná to výzvu hledat „přirozený svět“, přičemž Gaarder hovoří o světě čistém, mytickém, kouzelném.¹¹

Zdá se, že klíč k onomu objevování přirozeného světa vidí Gaarder v otevřenosti, v autentickém naslouchání a vstupu do onoho dialogu dvou (nebo více) „stran“, který může být pramenem tvorby, v níž platí: „jakékoli dílo může svého tvůrce překonat.“¹² Když Jostein Gaarder hovořil 18. října 2000 na pražské platformě dialogu Forum 2000, vzpomínal na to, jak on i nakladatel *Sofíina světa* se mýlili, neboť žádný z nich nedovedl odhadnout, jaký bude mít kniha čtenářský ohlas. Uvedl přímo, že byli takovou skutečností „zmateni“. Zmatení skutečností je velmi častý důsledek skutečného vstupu do dialogu, jak jej Gaarder popisuje, do dialogu, z něhož žádný z účastníků nevystupuje stejný, jakým byl před touto dialogickou situací, před touto událostí dialogu. Jan Patočka hovořil o otřesu prvotní, naivní přirozenosti člověka.¹³

V žádném případě neběží o to odmítnout vědecký přístup k životu, to Gaarder ukazuje ve svých knihách zcela jasně například častým zájmem hlavních postav o pokrok vědy a techniky v oblasti astronomie (například odkaz na Hubbleův teleskop a jeho přínos pro lidské poznání života a světa se vyskytuje ve vícero jeho děl), klimatologie, biologie a v jiných vědách. Oč jde, je důraz na to, že věda je nástroj, skvělý a výjimečný nástroj k tomu, abychom lépe poznali svět a sami sebe. Věda je metodou, je jednou z cest, ale výklad

⁵ MARCEL, Gabriel. *Obrazoborec. Nevyzpytatelná*. Brno: Větrné mlýny, 2003, s. 100.

⁶ GAARDER, Jostein. *Loutkář*. Praha: Plus, 2017, s. 218.

⁷ Srov. např. GAARDER, Jostein. *Hrad v Pyrenejích*. Praha: Albatros, 2011, s. 76.

⁸ GAARDER, Jostein. *Principálova dcera*. Praha: Knižní klub, 2004, s. 16 a 19–21.

⁹ GAARDER, Jostein. *Dívka s pomeranči*, s. 115.

¹⁰ *Ibid.*, s. 121.

¹¹ Srov. *ibid.*, s. 122n.

¹² GAARDER, Jostein. *Loutkář*, s. 238.

¹³ PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*, s. 367–369, 381 a PATOČKA, Jan. *Fenomenologické spisy*. Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 227.

života a světa je to, co je podstatné, nikoli ale samo pro sebe, ale pro náš žitý život, abychom mohli skutečně žít smysluplný, pravdivý život, abychom svou vnitřní svobodu skutečně užívali pro žití v pravdě podle svých možností, kterých se svobodně ujímáme, neboť pro život v pravdě se musí ujmout smyslu lidského života každý sám.¹⁴

Trhnutím k novému

Téma „otřesu“, „zachvění“, „trhnutí“, pocitu zvláštního zajiskření, je také jedním z opakujících se námětů v různých knihách Josteina Gaardera.¹⁵ Autor tím ukazuje na zvláštní jev provázející setkání, skutečné živé setkání (u Gaardera nejčastěji dvou) lidských bytostí, které se mají v dialogu skutečně otevřít jeden druhému. Tento počáteční jev, mohli bychom jej označit jako projev proměny, zůstává s aktéry jako vzpomínka po celou dobu dialogu a setkávání, uvědomují si jeho zvláštnost, jedinečnost, unikátnost.

Staří Řekové používali pro takovou proměnu výraz METANOIA, kde je sice kořenem slova konkrétnější oblast lidského bytí, totiž NOEIN – myslet, ale tehdy šlo odkazem na tuto oblast lidského o poukaz na zkušenost veskrze či právě výsostně lidskou. Vždyť Parmenidovi bylo totéž myslet jako být, myšlení samo se týká podle něj bytí. Případně by staří Řekové hovořili o ENARGEIA, zřejmosti, vhledu, který se dává sám, zbavuje pout a nabízí nový, jiný pohled. Latiníkům toto bude *evidentia* (zřejmost), případně *intuitus* (vhled), který ukazuje novou souvislost, doslova prozře dosavadní předsudky, zbavuje příslovečných pout. Lévinas popsal takovou zkušenost následujícím způsobem: „Při tomto ‚spatření‘ dospívají ‚přirozené věci‘ k novému způsobu bytí, jsou jinak.“¹⁶

Taková bytostně živá a zcela nově oživující setkání velmi často vedou k otevření jakoby nového světa, který má svá vlastní pravidla, na nichž se účastní nyní ti, kteří do takového jedinečného dialogu vstoupili: „Když použijeme dvojné číslo, zavádíme zcela nová pravidla. (...) To nové používání zájmen mě trochu šokovalo. ‚My‘ – a jako by se uzavřel kruh. Jako by celý svět splynul v nějaký vyšší celek. (...) Založili jsme vlastně tradici.“¹⁷ U Patočky čteme podobně: „Tenkrát, kdy se to děje, člověk pociťuje něco nového, pociťuje zvláštní pohyb, který se v něm děje, všechno nabývá nového smyslu, svět se najednou otvírá v širokých horizontech, v kterých dosud se neobjeoval.“¹⁸

Dále by bylo možné odkázat na Patočkova slova z díla *Přirozený svět a fenomenologie* o domově, zemi, blízkosti, akceptaci, ale také nebi, zvláštní závratí, divnosti světa a nitru, které se skrývá za vším, co se zjevuje.¹⁹ (Gaarder upozorňuje na skutečnost, že takový jev, jímž se zakládá to nové, nový svět, nová pravidla, je bytostně lidským projevem bytí. Nejde tu o blízkost domova, kde je vše přirozené, jisté, každodenní, ale o prolomení každodenního, dosud známého obzoru světa. Navzdory tomu, že se v takové situaci může člověk zděsit konečností svého vlastního bytí, nebo bolestně prožít prchavost okamžiku, který se neuskuteční již nikdy podruhé znovu a stejně, přesto je takový prožitek jedinečným poukazem

¹⁴ Srov. PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*, s. 434.

¹⁵ GAARDER, Jostein. *Hrad v Pyrenejích*, s. 16, 17, 22, 34, 113; GAARDER, Jostein. *Loutkář*, s. 20; GAARDER, Jostein. *Dívka s pomeranči*, 36, 93, 108; GAARDER, Jostein. *Tak akorát*. Praha: Kniha Zlín, 2019, s. 12, 67; GAARDER, Jostein. *Jako v zrcadle, jen v hádance*. Praha: Albatros, 2014, s. 19.

¹⁶ LÉVINAS, Emmanuel. *Být pro druhého: (dva rozhovory)*. Praha: Zvon, 1997, s. 22.

¹⁷ GAARDER, Jostein. *Dívka s pomeranči*, s. 110, 112.

¹⁸ PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*, s. 367.

¹⁹ PATOČKA, Jan. *Fenomenologické spisy*, s. 220–225.

na bytí právě lidské, které umožňuje dialog, přiblížení se k logu, jádru, nitru, smyslu, dosud neznámému a jinému, a to unikátním způsobem. Přestože se často jedná o kratičký prožitek, který uplyne, je to zkušenost, která díky enormní síle a hloubce provází své aktéry i v každé následující době.

Závěr

Jean-Pierre Richard prý konstatuje, že „cesty, kterými k literárnímu dílu přistupujeme, jsou právě tak svobodné a rozmanité, jak svobodnou může být invence spisovatelova“.²⁰ Protože invence Josteina Gaardera je skutečně velmi svobodná, což je velkým přínosem právě pro čtenáře, který tak může být podnícen k hledání skutečné svobody ve vlastním životě, tedy ze svobody a ve svobodě k dílu tohoto autora bylo přistoupeno k tématu dialogu v jeho literárních pracích.

Sledování prolínání motivů týkajících se základní lidské zkušenosti ve světě, totiž zkušenosti osobní nedostačivosti, konečnosti, otevření nového skrze dialog s druhým, který je a zůstává jiný, zkušenosti bytostného dialogu v díle Josteina Gaardera, ukázalo význačnou podobnost s (fenomenologickým) úsilím o analýzu přirozeného světa. Při této komparaci se ukázaly některé podobnosti Gaarderových témat s motivy u Gabriela Marcela, Emmanuela Lévinase nebo Jana Patočky. Literární kritika by zde hovořila o ověření platnosti a prospěšnosti.²¹ Zde však nebylo cílem (pouze) konstatovat platnost či prospěšnost, ale poukázat na to, jak i v současné době může být literární tvorba (a její „recepce“) živým podnětem k dialogu, k otevření, k překročení za dosavadní strukturu myšlení (METANOIA) a žití (kde nejde o užitečnost), ale kde se ukazuje pravda lidského bytí ve svobodném přijetí sebe, druhých a světa v odpovědnosti, v dialogické dimenzi.

Jako podstatný prvek rozvinutí živého dialogu, který prolamuje dosavadní horizont existence a vede ke zkušenosti nového rozměru lidského bytí, se vyskytuje u Gaardera jinakost, odlišnost partnerů dialogu – odlišnost situace, v níž se nacházejí ti, kteří vstupují do dialogu. „Situace“ je totiž jako domov, je to ono blízké, co nás obklopuje, co nám umožňuje základní, přirozený, naivní způsob života. Vstupujeme-li ale do dialogu s druhým mimo náš domov, s druhým z druhé strany, který je jiný, odlišný, který se dívá na svět jinak než v našem domově obvyklým způsobem, protože je v jiné „situaci“, pak se horizont našeho světa prolamuje, zakoušíme jinou, novou dimenzi žití, kterou sice můžeme odmítnout a vrátit se k původnímu, přirozenému, naivnímu způsobu života, nebo můžeme svou svobodu uplatnit převzetím odpovědnosti za svobodný vstup do prostředí nekrytého dosavadními zvyky a pravidly, do prostředí, které utváří SCHOLÉ (prázdeň) a ALÉTHEIA (neskrytost).

²⁰ PECHAR, Jiří. *Interpretace a analýza literárního díla*. Praha: Filosofia, 2002, s. 10.

²¹ Srov. *ibid.*, s. 11.

SEZNAM LITERATURY

GAARDER, Jostein. *Anna: bajka o klimatu a životním prostředí Země*. Praha: Albatros, 2014. ISBN 978-80-00-03509-3.

GAARDER, Jostein. *Anton a Jonatán*. Praha: Albatros, 2014. ISBN 978-80-00-03698-4.

GAARDER, Jostein. *Dívka s pomeranči*. Praha: Albatros, 2019. ISBN 978-80-00-05577-0.

GAARDER, Jostein. *Hrad v Pyrenejích*. Praha: Albatros, 2011. ISBN 978-80-00-02643-5.

GAARDER, Jostein. *Jako v zrcadle, jen v hádance*. Praha: Albatros, 2014. ISBN 978-80-00-03703-5.

GAARDER, Jostein. *Kouzelný kalendář: podivuhodné putování do Betléma*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002. ISBN 80-719-2682-5.

GAARDER, Jostein. *Loutkář*. Praha: Plus, 2017. ISBN 978-80-259-0634-7.

GAARDER, Jostein. *Principálova dcera*. Praha: Knižní klub, 2004. ISBN 80-242-1199-8.

GAARDER, Jostein. *Sofin svět: román o dějinách filosofie*. Košice: Knižná dielňa Timotej, 1996. ISBN 80-888-4903-9.

GAARDER, Jostein. *Tajemství karet*. Praha: Albatros, 2003. ISBN 80-000-1187-5.

GAARDER, Jostein. *Tak akorát*. Praha: Kniha Zlín, 2019. ISBN 978-80-7473-903-3.

GAARDER, Jostein. *Vita brevis: list Florie Aemilie Aureliovi Augustinovi*. Praha: Odeon, 1997. ISBN 80-207-0551-1.

LÉVINAS, Emmanuel. *Být pro druhého: (dva rozhovory)*. Praha: Zvon, 1997. ISBN 80-711-3217-9.

MARCEL, Gabriel. *Obrazoborec. Nevyzpytatelná*. Brno: Větrné mlýny, 2003. ISBN 80-861-5164-6.

PATOČKA, Jan. *Fenomenologické spisy*. Praha: OIKOYMENH, 2009. ISBN 978-80-7298-420-6.

PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-860-0524-0.

PECHAR, Jiří. *Interpretace a analýza literárního díla*. Praha: Filosofia, 2002. ISBN 80-700-7163-X.

(*PhDr. Zuzana Svobodová, Ph.D.* vyučuje filosofii, etiku, filosofii výchovy a kmenologii. Pracuje na Univerzitě Karlově, 3. lékařské fakultě, Husitské teologické fakultě, dále na Jihočeské univerzitě, Teologické fakultě a VOŠ Jabok. Působí také jako katechetka.)